

VEDAD HURIĆ

Razumijevanje priloga i priloških oznaka u tradicionalnoj arapskoj gramatici i savremenoj lingvistici

Vedad Hurić

Viši asistent na Katedri za
filologiju Kur'ana
vedad.huric@fin.unsa.ba

Stručni rad

Primljeno: 1. 9. 2024.
Prihvaćeno: 4. 12. 2024.

Ključne riječi

morfosintaksa arapskog jezika,
prilozi i priloške oznake

Sažetak

Ovaj rad se bavi opisom i analizom priloga i priloških oznaka u arapskom jeziku, odnosno njihovom klasifikacijom, te morfo-sintaksičkim i semantičkim obilježjima u tradicionalnoj arapskoj gramatici i savremenoj lingvistici. Uz naglasak da nema ambiciju nametati određene leksičke ili morfo-sintaksičke kategorije indoevropskih jezika arapskom jeziku, istraživanje ima za cilj da na osnovu teorijske razrade određenih tradicionalnih i modernih gramatika donese jedan sažeti prikaz priloga i priloških oznaka u okviru morfo-sintakse arapskog jezika, koristeći pritom prilog za vrijeme kao uzorak. Polazišna hipoteza je da arapski jezik ima priloge i priloške oznake, u određenoj mjeri gramatikalizovane, te da uz to posjeduje i druge potencijale za ostvarenje svakovrsnih priloških izričaja. Rad spada u domenu deskriptivne lingvistike.

Understanding Adverbs and Adverbial Modifiers in Traditional Arabic Grammar and Contemporary Linguistics

فهم الظروف والظرفية في النحو العربي القديم وعلم اللغة الحديث

Keywords:

Arabic morphosyntax, adverbs and adverbial modifiers

الكلمات المفتاحية:

صرف ونحو اللغة العربية، الظروف والظرفية

272

Abstract:

This paper describes and analyzes adverbs and adverbial modifiers in the Arabic language, focusing on their classification as well as their morphosyntactic and semantic characteristics within traditional Arabic grammar and contemporary linguistics. Without attempting to impose specific lexical or morphosyntactic categories from Indo-European languages onto Arabic, the research aims to provide a concise overview of adverbs and adverbial modifiers within the morphosyntax of Arabic based on theoretical discussions from selected traditional and modern grammars, using temporal adverbs as a sample. The initial hypothesis suggests that Arabic has adverbs and adverbial modifiers that are, to some extent, grammaticalized, along with additional resources for various adverbial expressions. This study falls within the domain of descriptive linguistics.

الملخص:

يهتمّ هذا البحث بوصف وتحليل الظروف والظرفية في اللغة العربية، أي بتصنيفها وسماتها الصرفية والنحوية والدلالية في النحو العربي القديم وعلم اللغة الحديث. وبالتأكيد على أنه لا يسعى إلى فرض مفاهيم لفظية أو صرفية ونحوية للغات الهندو أوروبية على اللغة العربية، يقصد البحث إلى تقديم عرض مختصر للظروف والظرفية في إطار صرف اللغة العربية ونحوها، وذلك على أساس التحليل النظري لبعض كتب النحو القديمة والحديثة وباستعمال ظرف الزمان نموذجاً. والفرضية المبدئية أن للغة العربية ظروفا وظرفية منحاة نسبياً وأن لها، علاوة على ذلك، إمكانيات أخرى لتحقيق العبارات الظرفية المتنوعة. ويتّمي هذا البحث إلى مجال علم اللغة الوصفي.

Uvod

Predmet istraživanja u ovome radu su prilozi i priloške oznake u arapskom jeziku. Iako je riječ o sporednom dijelu rečenice, važno je istaći da se radi o jezičkoj univerzaliji koja se u nekim jezicima pronalazi u površinskoj strukturi, kod drugih tek u dubinskoj, dok je u nekim jezicima samo djelimično definirana. Ono po čemu se arapski razlikuje od drugih jezika, kao što su npr. indoevropski jezici, jeste razučeni gramatički opis ove kategorije, tj. klasifikacije priloga, posebice ako se imaju u vidu radovi tipa udžbenika ili gramatika, nastajali izvan arapskog govornog područja. Razlog takvog gramatičkog ozračja prvenstveno je lingvo-stilistička samosvojnost semitske jezičke porodice, arapskoga jezika, a na koncu i naučna korektnost. S druge strane, taj je razlog vrlo često i argument koji ide u prilog tvrdnjama o kojima će biti govora u nastavku – da arapski jezik uopće ne posjeduje priloge kao vrstu riječi, nego da se radi o „substantivima“¹ pomoću kojih se tvore priložni izričaji.

Uz naglasak da ovaj rad nema ambiciju da nameće određene leksičke ili morfo-sintaksičke kategorije indoevropskih jezika arapskome jeziku, teorijskom razradom određenog broja kako tradicionalnih, tako i gramatika zapadne provinijencije, ostvaren će se primarni cilj istraživanja – sažeti opis priloga kao vrste riječi, ali i priloške fraze, odnosno oznake i njene upotrebe na sintaksičkom i semantičkom nivou. Budući da istraživanje pripada domenu deskriptivne lingvistike, odnosno morfologije i sintakse, ovoj temi u najvećoj mjeri ću pristupiti teorijskom razradom sekundarnih izvora. Neka od istraživačkih pitanja na koje rad treba da ponudi odgovor jesu: kako tradicionalna arapska gramatika definira kategoriju priloga i priloške oznake; da li je u tom kontekstu došlo do promjena u savremenoj lingvistici i ako jeste, u čemu se one ogledaju; da li se te riječi – fraze uopće

1 Termin označava imenicu ili bilo koju drugu riječ ili grupu riječi koja funkcioniše kao imenica.

mogu tretirati kao prilozi na morfološkom nivou, odnosno priloške oznake na sintaksičkom nivou.

Uvodni dio sadržavat će opće karakteristike i terminološko određenje priloga i priloških konstrukcija. U drugom dijelu bit će razmotrene priloške konstrukcije koje u okviru tradicionalne arapske gramatike spadaju u tu kategoriju, pri čemu će se zahvatiti njihove leksičke, morfološke, sintaksičke i semantičke karakteristike. Pošto predviđeni obim rada neće dozvoliti obradu različitih tipova priloga, kao uzorak će se koristiti prilog za vrijeme.

Prilozi i priloške oznake

Prilozi su riječi koje modifikuju značenje glagola, odnosno fraze čiji je regens (‘āmil) glagol, tj. pobliže označavaju okolnosti predikacije. Na leksičkom i morfološkom planu moguće je govoriti o prilozima, a na sintaksičkom o fraznim strukturama – priloškim oznakama za mjesto, vrijeme, način, uzrok, svrhu, namjeru, pogodbu, učestalost, količinu, pa čak i zavisnim rečenicama koje mogu imati funkciju priloške oznake. Priloške oznake su sporedni elementi rečenične strukture, a mjesto im otvara predikat. Iako mnogi jezici u okviru opće kategorizacije riječi na vrste izdvajaju i priloge, kao zasebnu vrstu riječi, postoje i jezici u kojima prilozi nisu tretirani na takav način, a među njima je i arapski jezik.

Prilozi i priloške oznake u tradicionalnoj arapskoj gramatici

Nepobitna je činjenica da u arapskom jeziku postoje riječi i fraze koje označavaju mjesto, vrijeme, način, uzrok, svrhu, namjeru, pogodbu, učestalost, količinu, posljedicu, društvo, sredstvo te druge okolnosti glagolske predikacije. Međutim, tradicionalna arapska gramatička misao ih strukturira, odnosno klasificira na poseban način u odnosu, naprimjer, na gramatike indoevropskih jezika.

Prema tradicionalnoj arapskoj gramatici, rečenica se sastoji od predikata (*al-musnad*) i subjekta (*al-musnad 'ilayh*), kao samodovoljnih konstituenata smislene rečenice, dok se svi ostali rečenični dijelovi tretiraju kao dodatak (*al-faḍla*).² Prema arapskoj teoriji zavisnosti – glagolska frazna struktura, glagol (*al-fi'l*) je regens – upravni član, a vršilac radnje (*al-fā'il*) dependens – zavisni član, dok su, također, svi drugi elementi, ako radnja nije usmjerena ka objektu (kod prelaznih glagola), dodaci.³ Otuda su i priloške oznake dodatak, tj. modifikator odnosa predikacije.

Prilozi kao vrsta riječi u klasičnim i modernim gramatikama arapskog jezika pisanim na arapskom govornom području uglavnom nisu prvotno sistematizovani ni strukturisani na način na koji je to rađeno npr. u gramatikama indoevropskih jezika.⁴

Oni, naime, prema primarnoj podjeli riječi na tri vrste (gramatička kategorija riječi) ne predstavljaju zasebnu vrstu. S aspekta gramatikalizacije potpadaju pod substantive i tada nominalno u svoju površinsku strukturu uključuju samo dvije kategorije, a to su vrijeme i mjesto (*ẓarfā al-zamān wa al-makān*).

U uvodu jednog specijalističkog i po obimu impozantnog djela pod naslovom *al-Ẓarf: Ḥaṣā'ishuh wa tawẓifuh al-naḥwiyy*, posvećenog isključivo dvama arapskim priložima – za vrijeme i mjesto, al-'Ašram navodi da termin „ẓarf“ u leksičkom smislu označava „spremnik“ (*al-wi'ā'*), pa tako riječ „posude“ (*al-'awānī*) biva jedan od sinonima riječi „ẓurūf“, množine riječi „ẓarf“.⁵ Dakle, riječi s vremenskim i mjesnim značenjem nazivaju se „posudama“ upravo zato što se unutar njih, slikovito

2 Navedeni termini pripadaju klasičnoj arapskoj stilistici, odnosno njenoj sintaksičkoj semantici – *naucī o značenjima* ('ilm al-ma'ānī). Ona se bavi elementom značenja, mentalnim predodžbama i konstrukcijom arapske rečenice. Značajna je i zbog toga što nije ograničena samo na ispitivanje svake pojedinačne rečenice, već u obzir uzima i odnos svake rečenice spram druge, kao i na nadrečeničnu strukturu.

3 Faḥr al-Dīn Qabāwa, *Muškila al-'āmil al-naḥwī wa nazariyya al-'iqtidā'*, Dār al-fikr, Dimašq, 2003, str. 71–73.

4 Vidi npr.: Sulaymān Fayād, *al-Naḥw al-'ašrī: Dalīl mabsūt li qawa'id al-luġa al-'arabiyya*, al-ṭab'a al-'ūlā, Qāhira, al-Markaz al-'ahrām li al-tarġama wa al-našr, 1995, str. 127; 'Abbās Ḥasan, *al-Naḥw al-wāfī ma'a rabṭih bi al-'asālib al-rafi'a wa al-ḥayā al-luġawiyya al-mutağaddida*, al-ṭab'a al-ṭāliṭa, Mišr, al-ġuz' al-ṭānī, Dār al-ma'ārif, 1974, str. 242–243.

5 Al-Mutawallī 'Alī al-Mutawallī al-'Ašram, *al-Ẓarfū: Ḥaṣāišuhu wa tawẓifuhu al-naḥwiyy*, Ġazīratu al-ward, Mišr, 1973, str. 5–6.

kazano, sprema čin realizacije glagola. Glagoli im otvaraju mjesto, ali ne djeluju na njih u smislu rekcije.⁶ U terminološkom smislu, „zurūf“ su riječi sa značenjem vremena i mjesta koje u funkciji modifikacije odnosa predikacije impliciraju različita značenja priloga „fi“ (u, na i sl.). U modernom arapskom jeziku riječ „zurūf“ pronalazimo u značenjima „okolnosti, uslovi, prilike, stanja i sl.“ i zasigurno ih možemo vezati za terminološku upotrebu ove riječi.

I klasične i moderne gramatike arapskog jezika, pisane na arapskom govornom području, priloge za vrijeme i mjesto uglavnom svrstavaju u poglavlje o akuzativnim glagolskim objektima (*al-maf'ūlāt*), među kojima se nalazi i odjeljak o akuzativima vremena i mjesta. Pored njihovog vlastitog naziva „zurūf“, što nije slučaj s ostalim akuzativima u ovome odjeljku, oni se kao imanentni dio poglavlja nazivaju još i „akuzativnim objektom mjesta i vremena“ (*al-maf'ūl fih*).⁷

Unutar ovog gramatičkog odjeljka najveći broj dodataka glagolskoj frazi, bili oni obavezni ili ne, tretiraju se na isti način, kao akuzativni glagolski objekti (*al-maf'ūlāt*): (*al-maf'ūl bih*) – pravi objekat, (*al-maf'ūl al-muṭlaq*) – opći objekat, (*al-maf'ūl li 'aḡlih*) – akuzativ uzroka ili svrhe, (*al-maf'ūl ma'ah*) – akuzativ pratnje i drugi.⁸ Ono što je značajno naglasiti jeste da prijedložna fraza iza riječi „akuzativ“ (*al-maf'ūl*) specificira funkciju određenog akuzativa, pa tako samo one okolnosti „u/na“ kojima se realizuju radnja, stanje i zbivanje imaju poseban naziv,

6 Neki gramatičari imenuju ih čak i rječju „al-'aw'īya“ (*posude*). Vidi: 'Abū al-Baqā' al-'Akbarī, *al-Lubāb fī 'ilāl al-binā' wa al-'i'rāb*, al-Ṭaqāfa al-dīniyya, Miṣr, 2009, str. 191. Predstavnici kufske škole dovode u pitanje i samu ispravnost upotrebe termina „zurūf“, nudeći mu pritom alternativu: „gramatikalizovana riječ“ (*maḥāil*). Vidi: Kamāl al-Dīn 'Abū al-Barakāt al-'Anbārī, *Asrār al-'arabiyya*, Daru al-'Arqam, Lubnān, 1999, str. 141.

7 Termin „*al-maf'ūl*“ zajednički je naziv za direktni objekat i različite tipova akuzativa (Vidi: Munir Mujić, *Rječnik klasičnih arapskih termina: gramatika, književnost, stilistika, metrika*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2019, str. 158–159). Na akuzative, odnosno njihovo mjesto u verbalnom okruženju predikacije ukazuje prijedložna fraza, a u kontekstu priloga za mjesto i vrijeme to je fraza „*fih*“. U semantičkom smislu, njome se hoće naglasiti da je riječ o jednoj od dvije okolnosti (vrijeme i mjesto) „u“ kojima se apriorno odvija glagolska radnja.

8 Vidi: Sulaymān Fayād, *al-Naḥw al-'aṣrī: Dalīl mabsūṭ li qawa'id al-luḡa al-'arabiyya*, al-ṭ. I, al-Markaz al-'ahrām li al-tarḡama wa al-naṣr, Qāhira, 1995, str. 127. i 'Abbas Ḥasan, *al-Naḥw al-wāfi*, ṭ. III, ḡ. I, Dār al-ma'ārif, Miṣr, [2006], str. 243.

te ih upravo zato, kao akuzativ, modifikuje specifična fraza: „u njemu, na njemu“ (*fīh*).

Iako najveći dio spomenutih akuzativa, ali i onih koji nisu spomenuti, čine riječi što se u rečeničnoj strukturi redovito pojavljuju u funkciji priloške oznake, samo su riječi s vremenskim i mjesnim značenjem okarakterisane kao permanentni *spremnici* (*zurūf*) odnosa predikacije, dok su ostale uopćene zajedničkim nazivom (*al-maf'ūlāt*). Logičan razlog takve klasifikacije vjerovatno je sadržan dvjema kosmičkim realijama – vremenu i mjestu, što se očituje i u al-Farḥānovom i al-Maḡāšī'ijevom opisu prema kojem sveukupnost fizičkih događaja i restrukturiranja moraju imati vrijeme i mjesto realizacije i egzistencije.⁹ Oni, kao i mnogi drugi gramatičari, te dvije realije nazivaju „spremnikom“ (*zarf*) jer, kako je navedeno, za sveukupnost fizičkih događaja i restrukturiranja taj „spremnik“ predstavlja nešto poput posude. Razlikuju se po tome što se *vremenski spremnici* ne pojavljuju u vidljivim oblicima, dok su *mjesni spremnici* trodimenzionalni, imaju prepoznatljive i vidljive oblike, a ono čime ih se verbalizuje ujedno predstavlja njihovo objašnjenje.

Kao što se može vidjeti, termin „zurūf“ u tradicionalnoj arapskoj gramatičkoj misli nosi nešto drugačije značenje u odnosu na termin „prilozi“ i njegovo mjesto i gramatikalizaciju u zapadnoj lingvistici. Pojednostavljeno kazano, u prvom slučaju radi se samo o dvjema izvanjezičkim okolnostima (mjestu i vremenu) koje su na iskustvenom planu apriorne u odnosu na sveukupnost fizičkih događaja, te su kao takve gramatikalizovane i vrlo se često manifestuju i u jezičkoj stvarnosti. Otuda proizlazi da količina, način, uzrok, posljedica, te mnoge druge okolnosti predikacije, prema tradicionalnoj arapskoj gramatičkoj misli, ne moraju biti apriori inherentne fizičkim događajima.

S druge strane, riječ „prilozi“ u zapadnoj, ali općenito i modernoj gramatici, označava sveukupnost izvanjezičkih

⁹ Vidi: Kamāl al-Dīn 'Abū Sa'd al-Farḥān, *al-Mustawfā fī al-naḥw*, Dar al-ṭaḡāfati al-'arabiyya, Miṣr, 1987, str. 269. i 'Abū al-Ḥasan 'Alī b. Faḍḍāl al-Maḡāšī'i, *Šarḥ 'uyūn al-'i'rāb*, Maktabat al-manār, al-'Urdun, 1985, str. 148.

okolnosti koje, za razliku od dvaju arapskih tipova priloga, prema gramatičkom opisu nisu apriorne. S komparativnog aspekta, njihove zajedničke karakteristike su hiperonimični/hiponimički odnos, kao i to da u jezičkoj stvarnosti uglavnom predstavljaju modifikatore glagolske fraze, odnosno predikacije.¹⁰ Klasificirani su na različite načine, i to na osnovu različitih kriterija. U nastavku slijedi opis osnovne klasifikacije priloga za vrijeme u tradicionalnoj arapskoj gramatici.

Priloške oznake u arapskom jeziku pojavljuju se kao jedna ili više riječi koje sačinjavaju određenu prilošku konstrukciju u strukturi rečenice. Priloška konstrukcija u arapskom jeziku može biti jedna riječ, fraza ili rečenica. Prilog za vrijeme prvenstveno je svaka ona imenica¹¹ koja upućuje na vrijeme radnje, stanja ili zbivanja u prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti. Nakon primarne podjele na prilog za vrijeme i mjesto, Al-'Ašramova klasifikacija priloga za vrijeme nadalje se nastavlja od kriterija trajanja na osnovu kojega imenički prilozi podrazumijevaju različite intervale.¹² Iako rad nije teorijske naravi, uz prvi nivo klasifikacije navest ću i primjere. Prilozi za vrijeme mogu označavati kraće ograničeno trajanje, kao npr. „danas/toga dana, jednoga dana i slično tome“, (*al-yawma/yawman*):

(1) الْيَوْمَ أَحَلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ... (5:5)¹³

”Od sada vam se dozvoljavaju sva lijepa jela...”

- 10 Uzmu li se u obzir navedene činjenice, kao i kvantitativni aspekt priloga u savremenoj lingvistici, pitanje koje može biti tema posebnog istraživanja jeste „Da li je za termin „prilozi“, koji susrećemo u savremenoj lingvistici, prikladniji ekvivalent arapski termin „rečenični dodaci“ (*al-fadla*), o kojem je ranije bilo govora, ili možda akuzativi (*al-maf'ūlāt*)?“ S obzirom na to da je opisan i leksički i terminološki aspekt onoga što u okvirima tradicionalne arapske gramatike nazivamo prilozi, radi koherentnosti jezičkih jedinica i konciznosti samoga rada, u nastavku ću, u duhu bosanskoga jezika, umjesto predstavljenih i obrađenih gramatikalizovanih arapskih pojmova koristiti termin *arapski prilog/prilozi*.
- 11 Budući da se radi o imenicama koje se – u morfološkom i sintaksičkom smislu – ponašaju poput svih drugih imenica, u nastavku ću koristiti naziv *imenički prilozi*, samo kako bih naznačio distinkciju u odnosu na druge vrste priloga o kojima će biti govora. Glavni razlog je deklinacija (u kontekstu arapskog jezika: promjena desinenijalnog završetka) za koju se, primjera radi, u gramatici bosanskog, ali i gramatikama mnogih drugih slavenskih jezika, smatra da nije obilježje priloga.
- 12 Vidi: Al-Mutawalli 'Alī al-Mutawalli al-'Ašram, *al-Zarf...*, Op. cit., str. 25–39.
- 13 *Kur'an s prijevodom*, preveo: Besim Korkut, Fond za štampanje Mushafi Šerifa, Medina Munevvera, [1991]. Brojevi koji slijede iza teksta na arapskom odnose se na brojeve sura i ajeta. Eventualno korištenje drugih prijevoda bit će naznačeno u podnožnoj napomeni.

Mogu označavati duže ograničeno trajanje: „jednu godinu/ tokom godine i slična značenja“ (*al-'āma/ 'āman*):

(9:37) «... يُحِلُّونَهُ عَامًا وَيُحَرِّمُونَهُ عَامًا...» (2)

“... jedne godine ga proglašavaju običnim, a druge godine ga proglašavaju svetim...”

Također, mogu označavati i neograničeno vremensko trajanje: „zauvijek/uvijek i slična značenja“ (*al-'abada/ 'abadan*):

(9:100) «... خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ.» (3)

„... i oni će vječno i zauvijek u njima boraviti. To je veliki uspjeh.“

Onda kada impliciraju vremensko značenje, u ovu grupu spadaju i pridjevi:

(73:2) «قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا.» (4)

„probdij noć, osim maloga dijela;“

Bez obzira na to što sam po sebi nema vremensko, nego značenje količine ili, pak, načina, pridjev *qalīl*, u svojstvu onoga što je u procesu izuzimanja izuzeto od riječi *layl* (noć) i u verbalnom okruženju unutar jednog upotpunjenog gramatičkog procesa izuzimanja, ipak implicira dio vremena sadržanog u značenju riječi *layl* (noć).

Grupi pridjeva s vremenskim značenjem mogu se pridodati odnosni pridjevi, kao npr.: „dnevno/jedanput dnevno“ (*yawmiyyan*) i njemu slični. Kada govorimo o fraznoj strukturi, značajno je spomenuti prijedložnu frazu. Riječi koje se u gramatikama arapskoga jezika pisanim na bosanskom najčešće nazivaju „sekundarnim prijedlozima“, kao npr. „kod“ (*'inda*), *al-'Ašram* je također okarakterisao kao priloške oznake za vrijeme kada se nalaze na mjestu prvog člana aneksije koja implicira vrijeme, npr.:

(5) إِنَّمَا الصَّبْرُ عِنْدَ الصَّدْمَةِ الْأُولَى أَوْ: عِنْدَ أَوَّلِ صَدْمَةٍ.¹⁴

Pravo strpljenje je za vrijeme prvotnog šoka.

Iako na semantičkom planu ne ukazuju na vremensko značenje, priloške oznake su i brojevi onda kada kao prvi član aneksije ili neke složenije konstrukcije koja se sastoji od broja i onoga što se broji označavaju vrijeme:

(6) «فَعَمَّرُوها فَقالَ تَمَتَّعُوا فِي دارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ...» (11:65)

„Ali, oni je zaklaše, pa on reče: 'Živjećete u zemlji svojoj još samo tri dana...“

U ovu grupu spadaju i aneksije s vremenskim značenjem u kojima je prvi član koroborativ:

(7) «فَمِ اللَّيْلِ إِلَّا قَلِيلاً. نَضْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلاً.» (73:2-3)

„probdiv noć, osim maloga dijela; polovinu njezinu ili malo manje od nje;“

Prijedložne fraze u kojima je upravni član pravi arapski prijedlog, kao npr., prijedlog *min* (od, iz), a nosilac su vremenskoga značenja, također predstavljaju svojevrsni prilog, npr.:

(8) «... إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ...» (62:9)

„... kad se u petak na molitvu pozovete, kupoprodaju ostavite i pođite molitvu obaviti...“

Al-'Ašram navodi da se prilozi mogu izvesti i po osnovu kriterija rasprostranjenosti upotrebe i čuvenja određenoga izričaja, kao npr.¹⁵

(9) «أَحَقُّ أَنْكَ ذَاهِبٌ؟»

Zar stvarno (odmah) ideš?

Priloge iz primjera br. (8) i (9), al-'Ašram naziva metaforičkim priložima, ističući da neki gramatičari poput al-'Ašmūnija, al-Ḥuḍrīja i drugih, sve priloške konstrukcije osim imeničkih priloga za vrijeme i mjesto nazivaju „zamjenom priloga“ (*nā'ib al-ḡarf*).¹⁶

15 Vidi: Al-Mutawallī 'Alī al-Mutawallī al-'Ašram, *al-ḡarf...*, Op. cit., str. 36.

16 Vidi: Al-Mutawallī 'Alī al-Mutawallī al-'Ašram, *al-ḡarf...*, Op. cit., str. 38.

Na morfo-sintaksičkom nivou Al-'Ašram nadalje spominje više različitih vrsta priloga i priloških oznaka.¹⁷ Prva u nizu tiče se desinencijalnog završetka riječi, odnosno statičnosti završnoga konsonanta. Prema ovoj podjeli, dvije su vrste priloga. U prvu vrstu spadaju prilozi koji imaju nunaciju i kao substantivi se mogu mijenjati kroz sva tri padeža usljed djelovanja regensa, kao što je to slučaj sa spomenutim imeničkim priložima u primjerima br. (1), (2) i (3). U drugu vrstu spadaju prilozi nepromjenljivog padežnoga završetka bez nunacije, kao što su npr.: „jučer“ ('amsi), „kada“ ('id), te drugi prilozi za vrijeme i mjesto. Prema tradicionalnoj arapskoj gramatici i druga vrsta priloga smatra se akuzativom formom jer se pojavljuje na toj poziciji u rečeničnoj strukturi.

Druga je podjela po osnovu kriterija implikacije specificiranosti, odnosno višesmislenosti. S tim u vezi, ranije je navedeno da prilozi za vrijeme mogu implicirati ograničeni ili neograničeni kraći i duži vremenski period, te neograničeni vremenski period (primjeri 1, 2 i 3).

Treća podjela je po osnovu neminovnosti vršenja „funkcije priloškog modifikatora u rečenici“ (*al-ẓarfiyya*), odnosno lišenosti te funkcije. U tom kontekstu prilozi se dijele na promjenljive (*al-mutašarrif*) i nepromjenljive (*ğayr al-mutašarrif*). Promjenljivi, odnosno podložni općoj distribuciji na rečeničnom nivou, jesu oni prilozi koji na sintaksičkom nivou mogu imati funkciju priloškog modifikatora, ali i druge funkcije kao što su subjekat, predikat, objekat ili nešto drugo. Takve riječi su npr. dan, mjesec, godina, jutro, sutra, noć, i druge, o kojima je već bilo govora. Nepromjenljivi su oni što se na sintaksičkom nivou pojavljuju samo u funkciji priloškog modifikatora, kao npr.: „nikad“ (*qatṭu*) za negaciju prošloga vremena ili, eventualno, u njevovoj kvazifunkciji kao komplement prijedložne fraze, kao npr.: „prije“ (*min qablu*).

17 Ibid., str. 40–132.

Četvrta podjela odnosi se na potpunu, odnosno nepotpunu deklinaciju riječi i u uskoj je vezi s prethodnom vrstom priloga.¹⁸ Prema ovoj podjeli, navedeni promjenljivi i nepromjenljivi prilozi mogu biti deklinabilni i djelimično nedeklinabilni, pa daljnja subpodjela donosi četiri nove vrste priloga. Prva vrsta su promjenljivi deklinabilni prilozi kao što su npr. *dan*, *noć*, *sat* i *drugi*. Drugu čine promjenljivi djelimično deklinabilni prilozi kao što su npr. dvije riječi specifične upotrebe: „jutrom“ (*ġudwata*) i „rano“ (*bukrata*).¹⁹ Naime, obje riječi u verbalnom rečeničnom kontekstu, u funkciji priloškog modifikatora, uglavnom se pojavljuju u akuzativu bez nunacije, samostalno ili u kombinaciji s drugim riječima. Naravno, navedeno ne isključuje njihovu upotrebu i u deklinabilnoj formi u određenim situacijama. Treću vrstu priloga iz ove grupe čine nepromjenljivi deklinabilni prilozi, tj. prilozi koji se najčešće upotrebljavaju u deklinabilnoj – triptotnoj akuzativnoj formi. Takvi su, npr. prilozi „jutrom“ (*duḥ-an*), „danju“ (*nahār-an*) i drugi. U ovu vrstu spadaju također i ranije spomenuti pridjevi u funkciji priložnoga modifikatora. Četvrta vrsta su nepromjenljivi nedeklinabilni prilozi. Riječ je o dvama priložima koji se, za razliku od mnogih spomenutih priložnih formi, ne pojavljuju u deminutivnoj formi i s određenim članom: „koncem noći“ (*saḥara*)²⁰ i „uveče“ (*ašiyyata*).

Peta podjela priloga je po osnovu njegove neodvojivosti od genitivne veze, odnosno samosvojnosti. Kao što se može zaključiti, opće je pravilo da većina imeničkih priloga može biti dijelom genitivne veze, ali i samostalna. Subpodjela po osnovu nedjeljivosti od genitivne veze nadalje obuhvata pet vrsta: 1. prilozi koji se upotrebljavaju u genitivnoj vezi, uz riječ u jednini, a nikako samostalno; 2. prilozi koji se upotrebljavaju u genitivnoj vezi, uz riječ u jednini i dozvoljena je njihova samostalna upotreba; 3. prilozi koji se upotrebljavaju u genitivnoj vezi, uz

18 Termin *potpuno deklinabilne* odnosi se na triptote, odnosno riječi s nunacijom koju gube onda kada su determinirane ili se pojave kao prvi član genitivne veze.

19 Prema jednom od najsadržajnijih *on-line* arapsko-arapskih rječnika, obje riječi označavaju vremenski period od zore do izlaska sunca („Mu’ġam al-ma’āni al-ġāmi“, bez dat.)

20 Radi se o zadnjoj šestini noći („Mu’ġam al-ma’āni al-ġāmi“, bez dat.).

imensku ili glagolsku rečenicu i ne upotrebljavaju se samostalno; 4. prilozi koji se upotrebljavaju u genitivnoj vezi, uz imensku ili glagolsku rečenicu i mogu se upotrebljavati samostalno; 5. prilozi koji se upotrebljavaju u genitivnoj vezi, samo uz glagolsku rečenicu i ne upotrebljavaju se samostalno. Sve priloške oznake što proizlaze iz ovih pet subkategorija, kao i njihove sintaksičke funkcije, imaju mnoštvo svojih specifičnih karakteristika koje zasigurno mogu biti tema obimnije studije.

Pored gore spomenutih nepromjenljivih i djelimično nedeklinabilnih priloga, al-'Ašram smatra da u arapskom jeziku postoje i potpuno desinencijalno nepromjenljivi i nedeklinabilni prilozi za vrijeme, a to su: „kad/kada“ (*'ayyāna*, *'id* i *'idā*, *lammā*, *matā*), „sada“ (*al-'āna*), „jučer“ (*'amsi*), „nikad“ (*qaṭṭu* i *'awdu*) i „od/prije/već“ (*muḍ* i *mundu*).²¹

Budući da je u svojstvu uzorka opisan samo prilog za vrijeme, na temelju ponuđenog uvida se može pretpostaviti da i drugi tipovi priloga u arapskome jeziku, kao npr. za način, uzrok, svrhu, količinu i drugi, u najmanju ruku mogu biti zahvaćeni istom metodologijom, iako nemaju vlastitoga imena niti se baziraju na realijama izvanjezičke stvarnosti kao što je to slučaj s priložima za vrijeme i mjesto. Sigurno je da opis jezičke stvarnosti tih priloga neće biti isti kao kod priloga za vrijeme, ali je isto tako sigurno da će krajnji rezultat pokazati mnoštvo zajedničkih karakteristika, kako priloga kao gramatikalizovanog razreda riječi, tako i priloških oznaka u domeni funkcionalne gramatike.

Razumijevanje priloga i priloških oznaka arapskoga jezika u savremenoj lingvistici

Prilozi su jedna heterogena vrsta riječi, opcioni element rečnične strukture i, prema Hurfordu (kao što citira Ryding),²² oni daju specifične informacije o vremenu, načinu ili mjestu

21 Vidi: Al-Mutawallī 'Alī al-Mutawallī al-'Ašram, *al-Zarf...*, Op. cit., str. 152–237.

22 Karin Christina Ryding, *A Reference Grammar of Modern Standard Arabic*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, str. 276.

značenjima glagola ili cijelih rečenica. Također, mogu davati informacije i o pridjevima, kao npr. „veoma lahko“ ili čak drugim priložima, npr. „kasno jučer“. Ovo je definicija kojom Ryding otvara poglavlje o priložima i priloškim oznakama u arapskome jeziku. Prema definiciji gramatike bosanskog jezika,²³ „prilozi su nesamostalne i nepromjenljive riječi koje se prilažu drugim riječima (najčešće glagolima, zatim pridjevima, imenicama, zamjenicama i samim priložima) da ih bliže odrede.“ Interesantno je da se nakon ove definicije, u istoj gramatici ističe da su neki od priloga ipak promjenljivi, tj. da imaju oblike komparacije.

Uopćeno govoreći, arapski prilozi razmatrani u prethodnom odjeljku, nisu u oprečnosti ni sa jednim segmentom navedenih definicija, kao što ne bi trebale biti ni one vrste priloga koje nisu razmatrane u ovome radu. Jedina stvar koja čini razliku jeste definirana površinska struktura arapskoga jezika, gdje ne postoje prilozi kao vrsta riječi. S tim u vezi, u redovima koji slijede bit će predstavljeni stavovi nekolicine zapadnih autora čiji su radovi razmatrani u okviru ovoga istraživanja. Prije nego što spomenemo te radove, značajno je istaći da dio tih autora uopće ne smatra da je u arapskom jeziku došlo do promjene autonomne leksičke jedinice u gramatičku funkcionalnu riječ, tj. prilog ili prilošku oznaku. Neki, pak, smatraju da je promjena bila neznatna. Nerijetko to karakterišu kao nedostatak, i to ne samo kao nedostatak u površinskoj strukturi jezika i procesu gramatikalizacije, nego i arapskoga jezika u cjelini.

Tako, naprimjer, Cowan započinje svoj odjeljak o priložima tvrdnjom da je arapski jezik izuzetno siromašan priložima, te da je samo nekolicina riječi svojstvena priložima.²⁴ Haywood i Nahmad idu još dalje.²⁵ Svoje poglavlje o priložima otvaraju tvrdnjom da „arapski, pošteno govoreći, nema priloga“, te da ono što

23 Dževad Jahić, Senahid Halilović i Ismail Palić, *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom Štampe, Zenica, 2000, str. 295.

24 David Cowan, *An Introduction to Modern Literary Arabic*, Cambridge University Press, Cambridge, 1964, str. 63.

25 Vidi: Haywood, John A. i Nahmad, Hayim M., *A New Arabic Grammar of the Written Language*, Harvard University Press, Cambridge, 1962, str. 462.

iziskuju prilozi u engleskom jeziku nadomješta različitim morfo-sintaksičkim konstrukcijama. Iako bi bilo interesantno razmotriti ih, u ovim se odjeljcima ne razaznaju kriteriji na osnovu kojih iznose ove tvrdnje. S druge strane, jasno je da one nisu utemeljene ako se, u prvom redu, razmotre činjenice koje su u prethodnom odjeljku iznesene o samo jednom arapskom prilogu – prilogu za vrijeme, a zatim i Hurfordova definicija priloga.

Također, primjetno je da i naučni radovi idu u ovome pravcu. U radu pod naslovom *Adjectives and Adverbs in Arabic*, autor polazi od pretpostavke da je podjela riječi u arapskom jeziku više formalna, nego pojmovna (npr. semantička); tvrdi da ne postoje distribucijski kriteriji koji razlikuju pridjeve ili priloge od substantiva; da se ni morfološki ni sintaksički kriteriji ne mogu uspješno koristiti za definiranje vrste sredstava koja se koriste isključivo za modifikaciju imenica ili glagola; smatra da riječi koje se koriste za ove dvije funkcije spadaju u substantive te da samo semantička ograničenja određuju koje od njih se mogu koristiti kao modifikatori imenica ili kao modifikatori glagola (Ech-Charifi, 12. 01. 2024).²⁶

Osnovna Ech-Charifijeva pretpostavka, da je podjela riječi više formalna, nego pojmovna (npr. semantička), teško da može biti na mjestu ako se uzme u obzir npr. činjenica da su čestice, kao nepunoznačne riječ (semantička domena) čitava zasebna vrsta riječi. Kao primjer nepostojanja distribucijskog morfo-sintaksičkog kriterija za definiranje vrste modifikatora, Ech-Charifi na sintaksičku poziciju priloške oznake vremena i mjesta postavlja derivirana imena vremena i mjesta čija je slogovna konstrukcija maCCaC and maCCiC:

(10) «جَلَسْتُ مَجْلِسَهُمْ.»

Sjeo sam u njihovu dnevnu sobu.

(11) «حَضَرْتُ مَحْضَرَ الْقَطَارِ.»

Stigao sam u vrijeme dolaska voza.

26 Ahmed Ech-Charfi, *Adjectives and Adverbs in Arabic*, 2024, dostupno na: <https://www.qeios.com/read/BBTQQQ>. [Pristupljeno 15/04/2024].

Potom na mjesto glagola u primjeru br. (10) pretpostavlja glagol iz primjera (11), čime dokazuje da će bez obzira na poziciju predložena akuzativna konstrukcija postati komplement glagola „doći/prisustvovati“ (*ḥaḍāra*) zbog njegova značenja.

Navedena tvrdnja potkrijepljena primjerima izvađenim iz konteksta može biti tačna, ali ne može biti konačna jer se ne može isključiti ni funkcionalni pristup. Naime, ako se u strukturi smislene glagolske rečenice koja pored osnovnih sastavnih elemenata (predikat i subjekat) uključuje i komplement (obaveznu dopunu) upotrijebe i pravi arapski prilozi ili substantivi, onda takve priloške oznake koje se u smislu desinencijalnog završetka uvijek smatraju akuzativima, moraju biti okarakterisane kao neobavezni rečenični dodaci. Takav red riječi i njihova morfološka obilježja nedvojbeno impliciraju postojanje morfo-sintaksičkog kriterija za prepoznavanja modifikatora:

(13) «رَأَيْتُ الْقَمَرَ أَمْسٍ.»

Jučer sam vidio Mjesec.

(14) «زُرْتُ الْمَرِيضَ صَبَاحَ الْيَوْمِ.»

Jutros sam posjetio bolesnika.

Dakle, logika opće distribucije na kojoj insistira Ech-Charifi vjerovatno bi se mogla primijeniti u strukturi mnogih, ako ne i svih jezika na sljedeći način: *Sutra je uvijek kasno*. Na kraju ovoga odjeljka važno je istaći i činjenicu da dio zapadnih autora ipak smatra da arapski jezik posjeduje priloge i priloške oznake (Badawi i dr., 2004: 161–162; Ryding, 2005: 276–277).²⁷ Kada govore o priložima, za razliku od autora vođenih tradicionalnom arapskom gramatičkom mišlju, ovi autori obrađuju sve vrste priloga prisutnih u arapskom jeziku. Ne ograničavaju se, dakle, samo na vrijeme i mjesto.

27 Vidi: El-Said Badawi, Michael Carter i Adrian Gully, *Modern Written Arabic: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London i New York, 2004, str. 161–162. i Karin Christina Ryding, *A Reference Grammar...*, Op. cit., str. 276–277.

Zaključak

U formalnom smislu, arapski prilozi su najčešće riječi s različitim značenjima koje mogu imati funkciju priloškog modifikatora u rečenici, ali i druge sintaksičke funkcije. Pristup zapadnih i arapskih autora ovoj materiji se poprilično razlikuje. Tradicionalna arapska gramatika u okviru odjeljka o priložima razmatra samo dvije vrste priloga, odnosno priloških konstrukcija – za vrijeme i mjesto, te je primjetno da joj, barem kada je riječ o drugim vrstama priloga, nedostaje sistematično sveobuhvatno predstavljanje, opis i rasvjetljavanje ove gramatičke oblasti, i to u duhu arapske gramatičke misli, kako bi se ova gramatička kategorija, kao jedna od najosnovnijih i najučestalijih, približila onima koji uče arapski kao drugi jezik. Gramatike arapskog jezika zapadne provinijencije razmatrane u ovome radu podijeljene su po pitanju arapskih priloga. Jedni slijede principe tradicionalne arapske gramatike, ukazujući čak i na činjenicu da arapski jezik ima određeni broj pravih priloga, drugi, pak, smatraju da arapski jezik nema priloge, dok treći nastoje da prilagode ovu kategoriju gramatikama jezika u okviru kojih se poučava arapski, detaljno ilustrujući sve tipove priloga u arapskom jeziku.

S druge strane, u okviru razmatranja jednog lingvističkog istraživanja o arapskim pridjevima i priložima pokazano je da neke morfo-sintaksičke karakteristike pravih priloga, ali i priloga koji se tretiraju kao substantivi, u okviru funkcionalne analize mogu predstavljati jasne kriterije za razlikovanje modifikatora od komplemenata.

Arapski prilog za vrijeme potvrda je da arapski jezik ima priloge – različite vrste imenskih riječi, ali i prave priloge, što potvrđuju i stavovi autora spomenutih u ovome radu, bilo arapskih, bilo onih zapadne provinijencije. Ti se prilozi upotrebljavaju u funkciji modifikacije odnosa predikacije i impliciraju različita značenja što opisuju okolnosti predikacije. Otuda i riječ „zurūf“ u modernom arapskom jeziku u značenjima „okolnosti, uslovi, prilike, stanja i sl.“.

Kada je riječ o prilogu za vrijeme korištenom u svojstvu uzorka u ovome radu, ustanovljeno je da se najvećim dijelom radi o substantivima s vremenskim značenjem, ali i o pravim priložima. Ustanovljeno je, također, i da frazna struktura, bez vremenskog značenja u njenom sadržaju, može ukazivati na vrijeme odvijanja radnje. S druge strane, substantivi s vremenskim značenjem ne moraju nužno označavati prilošku oznaku za vrijeme, jer veoma često označavaju i druge okolnosti vršenja glagolske radnje, tj. odgovaraju na pitanja: koliko, kako i sl. Složeni prilozi za vrijeme nastaju kombinovanjem imenica s vremenskim značenjem i drugih partikula, riječi, fraza i rečenica.

Iako je u radu uglavnom opisivan samo prilog za vrijeme, na temelju ponuđenog uvida može se pretpostaviti da i drugi tipovi priloga u arapskome jeziku, kao što su npr. oni za način, uzrok, svrhu, količinu i njima slični, u najmanju ruku mogu biti zahvaćeni istom metodologijom, iako nemaju vlastitoga imena niti se baziraju na realijama izvanjezičke stvarnosti. Opravdana je pretpostavka da opis jezičke stvarnosti tih priloga neće biti isti kao kod priloga za vrijeme, ali je isto tako sigurno da će krajnji rezultat pokazati mnoštvo zajedničkih morfo-sintaksičkih karakteristika, kako priloga kao gramatikalizovanog razreda riječi, tako i priloških oznaka u domeni funkcionalne gramatike.

Izvori

Kur'an sa prevodom (značenja) na bosanski jezik, utemeljen na Ibn Kesirovom tumačenju i kratki komentar, preveo, prilagodio i prokomentarisao: Muhamed Mehanović, BZK „Preporod“, Zenica, 2014.

Kur'an s prijevodom, preveo: Besim Korkut, Fond za štampanje Mushafi Šerifa, Medina Munevvera, [1991].

Literatura

'Akbarī (al-), 'Abū al-Baqā' al-'Abkarī, *al-Lubāb fī 'ilal al-binā' wa al-'i'rāb*, al-Ṭaqāfa al-dīniyya, Mişr, 2009.

'Anbārī (al-), Kamāl al-Dīn 'Abū al-Barakāt, 'Asrār al-'arabiyya, Dar al-'Arqam, Lubnān, 1999.

- 'Ašram (al-), al-Mutawallī 'Alī al-Mutawallī, *al-Zarf: Ḥaṣā'īsh wa tawẓīfuh al-naḥwiyy*, Ġazīra al-ward, Mišr, 1973.
- Badawi, El-Said, Carter, Michael i Gully, Adrian, *Modern Written Arabic: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London i New York, 2004.
- Ech-Charfi, Ahmad, (2024), *Adjectives and Adverbs in Arabic*, [Internet], <raspoloživo na: <https://www.qeios.com/read/BBTQQQ>>, [pristupljeno: 15. 04. 2024.].
- Cowan, David, *An Introduction to Modern Literary Arabic*, Cambridge University Press, Cambridge, 1964.
- Farḥān (al-), Kamāl al-Dīn 'Abū Sa'd, *al-Mustawfā fī al-naḥw*, Dar al-ṭaqāfa al-'arabiyya, Mišr, 1987.
- Fayād, Sulaymān, *al-Naḥw al-'ašrī: Dalīl mabsūt li qawa'id al-luġa al-'arabiyya*, al-ṭ. I, al-Markaz al-'ahrām li al-tarġama wa al-našr, Qāhira, 1995.
- Ḥasan, 'Abbās, *al-Naḥw al-wāfī ma'a rabṭih bi al-'asālīb al-rafi'a wa al-ḥayā al-luġawiyya al-mutaġaddida*, al-Ṭab'a al-tāliṭa, al-ġuz' al-ṭānī, Mišr, Dār al-ma'ārif, 1974.
- Maġāšī'ī (al-), 'Abū al-Ḥasan 'Alī b. Faḍḍāl, *Šarḥ 'uyūni al-'i'rāb*, Maktabat al-manār, al-'Urdun, 1985.
- Ḥasan, 'Abbas, *al-Naḥw al-wāfī*, ṭ. III, ġ. I, Dār al-ma'ārif, Mišr, [2006].
- Haywood, John A. i Nahmad, Hayim M., *A New Arabic Grammar of the Written Language*, Harvard University Press, Cambridge, 1962.
- Jahić, Dževad, Halilović, Senahid i Palić Ismail, *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom Štampe, Zenica, 2000.
- Muftić, Teufik, *Gramatika arapskog jezika*, drugo izdanje, Ljiljan, Sarajevo, 1999.
- Mujić, Munir, *Rječnik klasičnih arapskih termina: gramatika, književnost, stilistika, metrika*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2019.
- Mu'ġam al-ma'ānī al-ġāmi'. (bez dat.). Al-Ma'ānī, <raspoloživo na: <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/ḡam/#>>, [pristupljeno: 09. 05. 2024.].
- Qabāwa, Faḥr al-Dīn, *Mušmila al-'āmīl al-naḥwiyy wa nazariyya al-'iqtidā'*, Dār al-fikr Dimašq, 2003.
- Ryding, Karin Christina, *A Reference Grammar of Modern Standard Arabic*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

